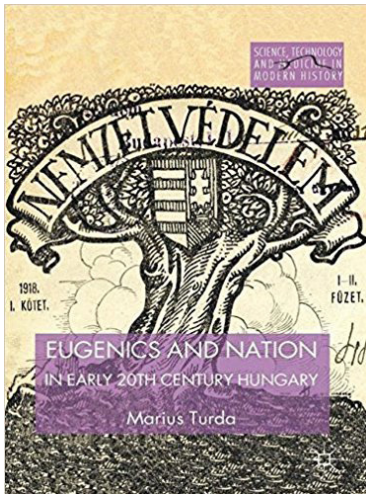

FAJBIOLÓGIA, SZOCIÁLDARWINIZMUS, EUGENIKA

Marius Turda

Eugenics and the nation in early 20th century Hungary

Palgrave Macmillan, 2014

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.1.61

„We are scientific or we are nothing”

Leonard Darwin, a Brit Eugenikai Társaság elnöke

A századforduló eugenikai törekvéseit kimondottan könnyű a náciizmus végső megoldása és Auschwitz faji alapú mészárszéke irányából (félre)olvasni, hiszen a rasszok közti hierarchiák felállítása, illetve a faji közösség számára haszontalannak bélyegzett egyének kiirtása első pillantásra az eugenikusok által javasolt társadalommérnökösködés par excellence megvalósulásának tűnhet. Valójában ellentmondásos eszmetörténeti konstrukcióról van szó. Egyrészt egy olyan tudományos narratíváról, amelyről kétségtelen, hogy a világ számos országában intézményesített, a rasszizmusnak, antiszemitizmusnak, etnikai tisztogatásoknak és a fajelméletek legkülönbözőbb megnyilvánulási formáinak ágyazott meg. Másrészt viszont az eugenika az Egyesült Államoktól Németországon át a Balkánig jelentős szerepet játszott a korban progresszívnek minősített társadalmi reformok és az alapvető közegészségügyi paradigmák megfogalmazása kapcsán. A közép-európai fajelméleti mozgalmakat, nacionalizmusokat, faji-antropológiai és nemzetkarakterológiai vitákat lassan két évtizede kutató Marius Turda új könyve, a *Eugenics and nation in early 20th century Hungary* mindent megtesz azért, hogy a század első két évtizedében a Magyar Királyságban kibontakozó eugenikai diskurzust a későbbi nézőpontok torzításától mentesen, saját nemzetközi és hazai tudományos közegében mutassa be.

A Közép-európai Egyetemen doktori fokozatot szerző, jelenleg Oxfordban tanító Marius Turda minden bizonnyal a közép-európai régió eugenikai, fajelméleti, orvostörténeti kérdéseinek egyik legkiemelkedőbb szakértője. Korábbi kutatásait összegző könyve egy minden korábbinál átfogóbb szintézisét nyújtja a hazai fajbiológiai törekvéseknek. Ebben az értelemben hiánypótló munkáról beszélhetünk, hiszen a téma szisztematikus elem-

¹ Filozófus, nacionalizmus kutató

zésével sajnos mind a mai napig adós a magyar történettudomány. Kevés kivételtől eltekintve a századforduló eugenikai mozgalma leginkább csak margóra szorult érdekességnek számított a magyar történetírásban, amely végső soron nem több, mint néhány a biológiát a szociológiával, az öröklést a közegészségügyi reformmal összekeverő önjelölt tudós magányos küzdelme.² Holott a magyar eugenikai diskurzus egy magas fokon intézményesült, a kor nemzetközi tudományos közegében jól teljesítő, a hazai közbeszédet jelentékenyen befolyásoló tényező volt. Hívei között találunk gyakorló orvosokat, pszichiáterekeket, állatorvosokat, zoológusokat, biológusokat, biometrikusokat, statisztikusokat, szociológusokat, társadalomtudósokat, újságírókat. A tudományos hátterek változatosságához hasonlítható az eugenika művelőinek politikai heterogenitása. Polgári radikálisok, szocialisták, szociáldemokraták, liberálisok, fajvédő konzervatívok, feministák, nacionalisták, royalisták egyaránt osztották az eugenikai elméletek bizonyos alapvetéseit. Valamennyien úgy vélték, hogy a magyar társadalom fennmaradásához és prosperálásához sürgős és átfogó egészségügyi beavatkozások és higiénés reformok sorára van szükség. Ezeket az intervenciókat a közösség érdekeit az egyének elé helyező államnak kell majd végrehajtania (Turda 2014). Az állam kiemelt szerepét, amely az eugenikusok szerint a legfőbb egészségügyi hatalom monopóliumának letéteményese, Turda mindvégig az elemzések felszínén tartja. A sokszor utópisztikus reformokat végső soron kizárólag a racionális, tudományos alapokon tervező, a társadalom életébe rendkívül keményen beavatkozó állam valósíthatja meg. Ebben az értelemben, írja Zygmunt Bauman (1991), a *fin de siècle* közép-kelet-európai radikális értelmisége a korai felvilágosodás szcientista-etatista mítoszának kései örököse volt, amely szilárdan hitt abban, hogy bizonyos megfelelően kidolgozott kollektív etikai rendszerek (Francis Galton szavaival élve „eugenikai vallás”) mentén az államnak joga és kötelezettsége beavatkozni polgárai privát életébe.

Turda vizsgálódásainak másik fontos célja annak demonstrálása, hogy a magyar eugenikai mozgalom szervezettsége, intézményesültsége és tudományos relevanciája okán a kontinens, azon belül is a közép-európai régió élvonalába tartozott, amely egyrészt sikerrel integrálta a kortárs angol és német elméleteket, ugyanakkor képes volt arra is, hogy a helyi, sajátágosan magyar viszonyokhoz adaptálódjon. Az eugenikát szinte minden országban ugyanazon félelmek hívták életre (egy feltételezett osztársadalmi degeneráció, a romló fertilitási mutatók, a növekvő szociális feszültségek érzékelése, illetve az ezekből kinövő reformtörekvések), és ugyanazok a tényezők intenzifikálták (különösen az Első Világháború). Az alapvető javaslatok is igen hasonlóak voltak (a nemzeti közösség erejének megőrzése érdekében bizonyos szaporodásra alkalmatlannak minősített egyének sterilizálása, a gyermekvállalás és a házasság szabályozása, biológiai arisztokráciák kinevelése, kedvezőtlen demográfiai tendenciák megfordítása). Mindezek mögött természetesen ott rejtett a biológia, az örökléstan, a statisztika (azon belül is főleg a biometria) és az orvostudomány robbanásszerű fejlődése a XIX. század utolsó harmadában, és a biologizáló paradigma megjelenése a társadalomtudományokban. A korszak

2 Fontos kivételként meg kell említenünk Perecz László *Fajegészségtan: balról jobbra* című rövid tanulmányát, ifj. Szebik Imre *Eugenika a 19. és a 20. század fordulóján* című cikkét, melyek, még ha meglehetősen rövid formában is, kizárólag a századforduló magyar eugenikai mozgalmára koncentrálnak. Siró Béla *Eugenikai törekvések az ideg- és elmeorvosásgazdaságban Magyarországon a két világháború között* című tanulmánya elsősorban a két világháború közti időszak eugenika elméleteivel foglalkozik. Valamivel többször jelenik meg a hazai szakirodalomban az eugenika mint eszmetörténeti érdekesség/háttér (Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobb története*; Kovács M. Mária: *Liberal professions and illiberal politics: Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*), vagy mint fontos életrajzi adalék például a Méhely Lajosról (Kund Attila: *Méhely Lajos és a magyar fajbiológia kísérlete*) vagy a Teleki Pálról (Ablonczy Balázs: *Bethlen István és Teleki Pál konzervatívizmusa*) szóló munkákban.

társadalomfelfogásában a biológiai szemléletmód vált uralkodóvá. Ennek következtében az államalkotó közösségekből „fajok” lettek, fejlődése a kor társadalomtudósai szerint az egyedfejlődés folyamatához volt hasonlítható, miközben a szociáldarwinizmus tanai legitimálták és egyben diszkurzív realitássá tették a (nép)fajok közti versengés eszméjét. Ebben a kontextusban már egyértelműen látszik, miképp jelent meg és tett szert hihetetlen népszerűsége a nemzetek orvosi kondicionálását és fejlesztését hirdető eugenika.

Komoly hiányossága viszont a könyvnek, hogy Turda nem bontja ki a magyar eugenikai diskurzus által (is) használt közösségkonceptiók mögött meghúzódó ideológiai háttérét és a fogalmi genealógiákat. Miközben a szerző mindvégig gondosan ügyel a magyar eugenikusok-fajbiológusok önmeghatározásaiban rejlő implikációk magyarázatára (eugenika, versus fajbiológia, versus fajegészségtan, versus fajegészségügy, versus fajnemesítés), a faji narratíva kialakulására, magyarországi adaptálására, a hazai nacionalizmussal való interakciójára sajnos csak szórványosan és rendszertelenül tér ki. A kor tudományos definíciója szerint a *faj* egy olyan organikus közösség volt, amelyet elsősorban az öröklődésből törvényei irányítanak, és amelynek fejlődését mindezekelőtt az eugenika hivatott kedvező irányba befolyásolni akár negatív (például szaporodásra alkalmatlannak minősítettek sterilizációja) akár pozitív (például a szaporodásra alkalmasnak ítélt egyének gyermekvállalási kedvének ösztönzése) beavatkozások révén. A kor tudósai a faji közösséget egy spirituális egységként értelmezték, melynek tagjait – a biológiai tulajdonságok hasonlóságán túl – a közös történelmi-kulturális narratíva forrasztotta egybe. A népfajok közti kulturális-politikai versengés biológiai meghatározottságát hirdető szociáldarwinista tanok különösebb nehézség nélkül folyhattak bele a faji alapú közösségfogalommal kapcsolatos tudományos diskurzusokba. Az öröklődő tulajdonság-együttesek miatt tehát szükség van egy tudományra, amely a megfelelő orvosi és statisztikai módszerekkel felvértezve és a faj jövőjét szem előtt tartva képes a kívánatos attribútumok továbbadását elősegíteni (MacMaster 2001).

A DEGENERÁCIÓ DISKURZUSA: A MAGYAR TÁRSADALOM VÁLÁSÁGA ÉS AZ EUGENIKAI MOZGALOM

A magyar eugenikai mozgalom bemutatása kapcsán Turda elemzése három fő irányba ágazik. Az első szintet az eugenikai elméletek konkrét áttekintése jelenti, a mozgalom belső ellentéteinek, főbb töréspontjainak bemutatását. Az elemzés következő szintjén Turda igyekszik feltárni a magyar eugenikai törekvések, az egyéb diszciplínák (szociológia, antropológia, népesedéspolitika, orvostudomány) és eszmetörténeti képződmények (nacionalizmus, szociáldarwinizmus, polgári radikalizmus, szocializmus) közötti összefüggéseket. Itt a siker felemásnak mondható. Miközben az eugenikai elképzelések beágyazása a legfontosabb társszociológiai és a progresszív radikálisok, szocialisták reformdiskurzusába, illetve az aktuálpolitikai vitákba kétségkívül tökéletesre sikerült, az eugenika és a kor nacionalizmuselméleteinek, valamint kirekesztés-elvű nemzetkonceptióinak kapcsolata már jóval kisebb hangsúlyt kapott. A harmadik célkitűzést, a magyar mozgalom a nemzetközi tudományos színtérhez kapcsolódásának rekonstrukcióját szintén minden igényt kielégítően teljesíti könyv. Részletes és pontos képet kapunk az európai eugenikai/fajbiológiai elméletekről, a legfontosabb tudástranzszferekről és ezek hatásairól a hazai vitákra, miközben megelevenedik az a különleges kapcsolat, amely a korban a tudományos és a politikai utópiákat összefűzte (Turda 2014). Mindezekhez fontos keretként társul számos társadalomtudományi diszciplína (mindenekelőtt a szociológia és a demográfia) és szakpolitikai paradigma (anya- és csecsemővédelem, népesedéspolitika, hadigondozás) Első Világháború alatti intézményesülésének leírása.

Mivel az eugenika egyértelműen bizonyos társadalmi, demográfiai, gazdasági jellegű krízisekre adott reakciónak tekinthető, Turda kiemelt figyelmet fordít annak tisztázására, hogy tulajdonképpen mik is voltak azok a (vélt vagy valós) válságtapasztalatok, melyek a nemzetközi és a hazai eugenikusokat foglalkoztatták. A szerző vizsgálódásainak valószínűleg ez az egyik legkritikusabb pontja, hiszen az egymással egyetértő vagy éppen konkuráló eugenikai javaslatok a nyugati társadalmak évtizedek óta tartó állítólagos faji degenerációjának tapasztalatára reagálnak. Turda természetesen nem kívánja részletesen kifejteni, hogy a legkülönbözőbb társadalmi problémákkal küzdő országok értelmiségi rétegeinek egy része³ vajon mire alapozta a megállíthatatlan faji és társadalmi leépülés észlelését. A nemzetközi mintának megfelelően az első magyar eugenikusok is az össztársadalmi reformok lehetőségeit kutató radikálisok szellemi holdudvarában jelentek meg. Az első hazai publikációkban a tudomány metodikai és elméleti alapvetései körvonalazódtak, amelyek a magyar társadalom vélt és valós bajaira (csökkenő fertilitási mutatók, alkoholizmus, csecsemőhalandóság, a vidék leszakadása, az iparosodás következtében kialakuló városi szegénynegyedek, rossz higiénés körülmények, gyenge orvosi ellátás) radikális orvosi beavatkozásokkal készült válaszolni. Erre viszont sem a hazai közvélemény, sem az ország egészségügyi rendszere nem volt felkészülve. Szintén kitűnt az első magyar cikkekből a leginkább az angol szerzők (Karl Pearson, Francis Galton) által képviselt biometriai, és az elsősorban német forrásokból (Wilhelm Schallmayer és az Alfred Ploetz által szerkesztett *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* számaiból) táplálkozó fajhigiéniai elvű eugenikai paradigmák közti különbségek hazai reflektálása. Miközben az angol irányzat főleg az egyéni öröklődés szintjén kívánta megállítani a faji degenerációt, addig a német vonal egy holisztikusabb, átfogóbb közösségre fókuszálva képzelte el a társadalmi megújítást. A magyar eugenikusok ugyanakkor csak a legkritikább esetekben kötelezték el magukat teljesen az egyik vagy a másik irányzat mellett, egy-egy szakértő tudományos tevékenysége általában rendkívül eklektikus volt.

A terminológiai zavarok tisztázásának igénye élesen felmerült az 1911 februárjában a Társadalomtudományi Társaság szervezésében és a *Huszdik Század* közlésében megtartott *Fajromlás és fajnemesítés* című nyilvános konferencián is, amely – jól mutatva az általános fogalmi konfúziót – „eugenikai vita” néven vonult be a köztudatba. A résztvevők főleg arról vitatkoztak, hogy örökölhető-e a különféle devianciák, illetve hogy az örökölhető tulajdonságokat milyen mértékben befolyásolják a külső körülmények. A környezeti hatások fontosságát hangsúlyozó lamarckiánus, illetve az öröklés primátusát hirdető mendeliánus meggyőződések kezdettől fogva megosztották hazai eugenikusokat. Miközben a mikrobiológus Dienes Lajos és az orvos Madzsar József konzekvensen kiállt a biometrikai alapú metodikák alkalmazása és az öröklés szerepének kizárólagossága mellett, addig például az ügyvéd Rónai Zoltán, a neurológus Hahn Dezső vagy éppen az újságíró Fülöp Zsigmond a környezeti viszonyok fontosságát hangsúlyozták. A szembenállások mellett ugyanakkor két alapvető ponton egyetértettek a vita résztvevői: a faji degenerációért mindenekelett az erőltetett urbanizáció, industrializáció és az elhibázott állami szociálpolitikák tehetők felelőssé, illetve hogy a magyar lakosság egészségügyi ellátását sürgősen és radikálisan javítani kell.

A magyar eugenikai mozgalmat (Európában nem egyedülálló módon) meglehetősen tudathasadásos viszony fűzte a modern államhoz. A fajhigiénéiával foglalkozó szakemberek általános vélekedése szerint az állami

³ A századforduló kollektív degeneráció-tapasztalatát és az eköré épülő tudományos diskurzust részletesen elemzi Daniel Pick (1993) és Neil MacMaster (2001).

filantrópia miatt a társadalmat elárasztották a degenerált egyedek. Némi elzárás vagy kezelés után az állam visszaengedi a bűnözőket és a betegeket a társadalomba, ahelyett, hogy például kényszer-sterilizációnak vetné őket alá. Az állam – az egyházzal karöltve – válogatás nélkül adja áldását szinte minden (felekezeten belüli) házasságra, ahelyett, hogy házassági tanácsadással és családtervezéssel segítené a legéletképesebbnek kikiáltott egyének egymásra találását. Az állam a maga kezdetleges szociálpolitikai eszközeivel igyekszik segíteni a társadalom elesettebb tagjait ahelyett, hogy az arra érdemesnek nyilvánított egyedek szaporodását ösztönözné, a háború alatt pedig besorozza katonának a nemzet legéleterősebb fiait, majd szenvtelenül asszisztálja végig lemészárlásukat. Másrészt viszont az eugenikusok mégis abban bíztak, hogy a fajhigiéniai morált magáévá tevő állam az egyéni jogokat felülírva képes lesz majd az általuk javasolt egészségügyi beavatkozások végrehajtására. A világ különböző országainak eugenikusai nagyjából ugyanazt az utópiát vallották: egy olyan államot vizionáltak, amely, Michel Foucault (2004) megfogalmazásában, már nem csupán jogi értelemben vett individuumként, hanem élő organizmusokként kezeli polgárait, akik testi valóságait uralja és átalakítja. Am ahogyan Fülöp Zsigmond írta egy 1911-es cikkében: „*Gondolni se szabad az állami beavatkozásra — még kevésbé az állami onnipotenciára — addig, míg a társadalmak életét és jövőjét irányító politikusok és államférfiak a szociológia és biológia területén tökéletes analfabéták*” (Fülöp 1911: 318).

AZ ELJÖVENDŐ NEMZEDÉKEK ADMINISZTRÁTORA

A kor statisztikusai és szociológus-demográfusai aggódva diagnosztizálták a magas csecsemőhalandósági rátákat, illetve a fertilitási mutatók egyenlőtlen territoriális és társadalmi megoszlását. Általános meggyőződésük volt, hogy a hazai nagyvárosok polgárosodott elemeinek gyermekvállalási hajlandósága messze elmarad bizonyos vidéki régiók termékenységi mutatóitól, miközben a társadalom alacsonyabb kulturális szintjein elhelyezkedő rétegek fertilitását aggasztóan magasnak ítélték. Turda remekül tapint rá egy nagyon fontos dichotómiára, amely elsősorban a demográfiai lejtmenet és a születések száma miatt aggódó eugenikusok (natalisták), másrészt pedig az össztársadalmi minőség leromlásáért aggódók (neo-malthausiánusok) között húzódott meg. A határvonalak viszont itt is elmosódtak voltak, hiszen a legtöbb eugenikusknál a születésösztönzés keveredett a születésszabályozás igényével. A két rivalizáló elméletrendszer legélesebb és legérdekesebb összeütközésére 1912-ben került sor, amikor a főleg az Ormánságban dívó egykézés okán aggódó Kisgazdák Szövetsége egy memorandumot terjesztett be az Országos Közegészségügyi Tanácshoz. Az egykézés törvényi visszaszorítását követelő memorandumot elsősorban az eugenikai mozgalomhoz szorosan kötődő feministák (mindenekelőtt Glücklich Vilma és Schwimmer Rosika, valamint Vámos Jenő) támadták, akik ebben a gyermekvállalási gyakorlatban a női emancipáció, a minőségi születésszabályozás és a hatékony gyermekvédelem eszközét vélték fedezni.

Az anya- és gyermekvédelem egy olyan szakpolitikai terep volt, amely kimondottan sokat köszönhet a fajbiológusok tevékenységének. A nőgyógyász Bársony János és a csecsemővédelem fontosságát pályája kezdete óta hangoztató Madzsar József kívánatosnak tartották a leendő anyák „eugenikai oktatását”. Az 1908-ban alapított Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület kimondottan a hátrányos helyzetű régiók családait kívánta segíteni. Az 1915 júniusában alapított Országos Stefánia Szövetség az Anyák és a Csecsemők Védelmére nevű szervezetben éppúgy ott találjuk az akkori orvostársadalom krémjét (Heim Pál, Bókay János, Berend Miklós)

és az ország néhány vezető politikusát (Apponyi Albert, Bárczy István), mint az antiszemita meggyőződéséről ismert Prohászka Ottokárt vagy Kovács Alajost, aki később a Központi Statisztikai Hivatal elnöke lett. A szervezet alapításában jelentős szerepet játszott az éppen egy éve zajló világháború, amely már ugyan éreztetni kezdte negatív hatásait, viszont a közelgő demográfiai katasztrófa szele ekkor még éppen csak megérintette a magyar eugenikusokat. Ezt leginkább a szövetség fő programpontjai mutatják, melyek továbbra is a csecsemőhalandóság visszaszorítását tartották a legfontosabb kérdésnek, viszont még egyáltalán nem esett szó például a hadiárvák helyzetéről, a frontról hazatérő szifilisz katonák jelentette veszélyről vagy a háború által tönkretett családok megsegítésének lehetőségeiről.

A kedvezőtlen fertilitási mutatók mellett a hazai eugenikusok a népességfogyás másik okaként a világháború kitörése előtti években tetőző kivándorlási hullámot jelölték meg. A témában különösen Hoffmann Géza fejtett ki komoly tudományos tevékenységet, aki az Osztrák-Magyar Monarchia egyik amerikai nagykövete-ként kiterjedt kutatásokat folytatott le az Egyesült Államokban letelepedő magyar közösségek integrációjáról. A népességmozgások kontrollálásának kérdése nacionalista irányba tolt a magyar eugenikai diskurzust, hiszen az eugenikusok olyan migrációpolitikák alkalmazását javasolták, amelyek célja az etnikai arányok viszonylagos megőrzése volt. A nacionalista indíttatású eugenikai elméletek legfontosabb képviselője az állatorvos és neurológus Apáthy István volt, aki a turáni eredetű magyarság legfőbb történelmi-kulturális küldetésének a Kárpát-medence kormányzását tartotta. Cikkeiben és tanulmányaiban Apáthy „faji háborúkról” (Turda 2014: 109) ír, melyeket a magyarság folytat a szlovákok, szerbek és románok feletti kulturális uralom és a Magyar Királyság multietnikus idilljének megőrzéséért. A gondolatmenet mögött ott lappang a századforduló magyar nacionalistáinak (mindenekelőtt Beksics Gusztávnak) az a meggyőződése, hogy a soknemzetiségű Kárpát-medencében kizárólag a politikai fejlettség legmagasabb szintjére jutott magyarság lehet képes a békés együttélés megvalósítására (Turda 2002). Apáthy tevékenységéhez köthető a világháború előtti eugenikai mozgalom legfontosabb szervezetének, a Magyar Fajegészségügyi Bizottságnak a megalapítása 1914 tavaszán. A Bizottság azokat a tudományágakat próbálta szisztematikusan összefogni, melyek vizsgálódásai valamilyen relevanciával bírtak az eugenika/fajegészségtan számára. A Bizottság megalakulása mögött az intézményrendszer eltolódása húzódott meg. A világháború előestéjén a tudományos életben is megnövekedett a nacionalizmus szerepe, így a javarészt polgári radikálisokat tömörítő Társadalomtudományi Társaság (amely az 1911-es eugenikai vitát szervezte) fokozatosan kiszorult a tudományos közéletből. Szerepét a Magyar Társadalomtudományi Egyesület vette át, amely nem kívánta többek között a baloldali kötődésű Madzsar Józsefet, Dienes Lajost és Fülöp Zsigmondot a tagok között látni, miközben Teleki személyesen javasolta a Jászhoz köthető eugenikusok felvételének „elhalasztását” (Turda 2014: 133).

EUGENIKAI SZAKPOLITIKÁK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK ALATT

Az eugenikai mozgalom az 1910-es évek közepére egy komoly intézményes háttérrel és politikai befolyással bíró komplex tudományos narratívává fejlődött. Az Első Világháború ezen az alaphelyzeten nem sokat változott, viszont konfliktus hatásainak köszönhetően az eugenikai elképzelések egyre nagyobb teret nyertek Magyarországon. A sorozások, a súlyos emberveszteségek, a rokkantan hazatérő veteránok társadalmi reintegrációja, a hadiárvák elhelyezése, a szifilisz terjedésének megállítása, a közegészségügyi állapotok roha-

mos degradálódása mind-mind olyan problémák voltak, melyekre a magyar népesedésügyi szakembereknek valamiképpen reagálniuk kellett. 1916 januárjában a Fajegészségügyi Bizottság képviselői találkoztak Tisza István miniszterelnökkel, Sándor János belügy-, és Hazai Samu hadügyminiszterrel, amelynek eredményeként az év folyamán a szervezet egy átfogó memorandumot készített a nemi betegségek terjedéséről, majd júliusban létrejött a Nemzetvédő Szövetség a Nemibajok Ellen. Az eugenikusok ösztönzésére a Belügyminisztérium elrendelte a lakosság rendszeres szűrővizsgálatait, a Nemzetvédő Szövetség pedig 1917 tavaszán országos szintű felmérést végzett a nemi betegségek, a prostitúció és a pornográfia terjedéséről. Különösen élénk aktivitást mutatott a háborús években a hadirokkantak és az árvák helyzetével foglalkozó Teleki Pál és Hoffmann Géza. Fő céljuk az elvesztett generációk pótlását elősegítő komplex népesedéspolitikai javaslatcsomag kidolgozása volt. Ennek keretében a leszerelt veteránokat és a hadiárvékat vidéken kívánták volna letelepíteni, hiszen elképzelésük szerint a falusi élet és a mezőgazdasági munka jótékonyan hat a népszaporulatra.

A háború alatt lényegesen felgyorsult az eugenika tudományos intézményesülésének folyamata. Amikor az 1917 októberében a Budapesten megrendezett Közegészségügyi Nemzeti Konferencián ismét találkoztak az ország vezető egészségügyi szakemberei, már nyilvánvaló volt, hogy a Központi Hatalmak el fogják veszíteni a háborút. Az eugenikusok ekkor már igazából nem azzal foglalkoztak, hogy mi lesz a konfliktus végkimenetele, hanem hogy miképp lehet majd elejét venni a teljes demográfiai katasztrófának. 1917 novemberében létrejött az eddigi legátfogóbb, az ország szinte valamennyi eugenikához köthető szakértőjét tömörítő Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság. A fajhigiéniai és a népesedéspolitikai programok szintézisének az igénye félreérthetetlenül jelezte, hogy a magyar eugenikai mozgalom gyakorlatilag teljesen összezárt, és igyekezett felkészülni a háború utáni Magyarország demográfiai újjáépítésére. A Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság legtöbb javaslata a háború vége felé intenzifikálódó népmozgások kordában tartása körül forgott. A határok porózussá válása, a frontokról egyre nagyobb számban hazatérő katonák, a belső migráció következtében felboruló népesedési viszonyok pillanatok alatt akut közegészségügyi szükségállapotot teremtettek. A háború vége felé a magyar eugenikai mozgalom elérte nemzetközi elismertsége zenitjét is: képviselői rendszeresen vettek részt tudományos konferenciákon Béctől Berlinig, a Népesedéspolitikai Társaság szorosan együttműködött az osztrák és a német közegészségügyi szervekkel.

Turda könyvének utolsó részei különösen fontos betekintést nyújtanak az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság eugenikai törekvéseibe. A korszak ilyen szempontú elemzése eleddig teljes vakfoltnak számított a hazai történetírásban, holott mind a Károlyi-kormány, mind a Forradalmi Kormányzótanács alatt élénk eugenikai diskurzus zajlott. Az őszirózsás forradalom után koalícióban hatalomra kerülő, Jászi vezette Polgári Radikális Párt kimondottan a társadalom tudományos igényű megreformálásáért küzdött. A reformok közül kiemelt jelentőséggel bírt a háború által meggyötört magyar társadalom egészségügyi állapotának javítása. Különösen Madzsar aktivizálta magát, aki 1918 novemberében, számos eugenikussal a soraiban, megalapította a Progresszív Orvosok Szindikátusát, minisztériumi tisztviselő lett, és bekapcsolódott az 1919 februárjában létrejött Szociálegészségügyi Tudományos Társaság munkájába. Megfigyelhető azonban egy fontos hangsúlyeltolódás: a nemzetközösség biológiai adottságainak fejlesztéséről még inkább a társadalmi reform irányába toltódott el az eugenikai diskurzus. A radikális irányzatok térnyerése ugyanakkor a konzervatív magyar elit jelentős részét megrémítette (elsősorban azokat, akik az eugenikusok születésszabályozási javaslataiban elsősorban

saját pozíciójuk védelmét vélték felfedezni), így a baloldali kötődésű reformereket egyre többször vádolták meg „a hagyományos magyar faji értékek” rombolásával (Turda 2014: 229).

Az őszirózsás forradalommal szemben a Tanácsköztársaság kikiáltása 1919. március 21-én már jelentősen megváltoztatta a hazai eugenikai mozgalom intézményes viszonyait. A háború alatt alapított, kimondottan fajhigiéniai cikket publikáló *Nemzetvédelem* című folyóiratot betiltották, a Magyar Fajegészségtani és Népesedéspolitikai Társaság működését felfüggesztették. A kommunista utópia és az eugenikai társadalommérnökösödés azonban több ponton is átfedte egymást: „a bolsevikok nem csupán egy új társadalom, hanem egy egészen új embertípus megteremtését ígérték. Ennek a kommunista utópiának a legfontosabb alapja a tudomány volt” (Turda 2014: 231). Nem nehéz észrevennünk a legfontosabb közös pontokat az eugenika és a szocialista utópia között. Mindkét eszmerendszer a végsőig szcientista volt, amely etatista-intervencionalista módszerekkel kívánta jobbá tenni a társadalmat, miközben a kártékony individualizmust egy távlati jövőbe irányzott kollektív morállal váltja fel. A Forradalmi Kormányzótanács az egész magyar egészségügyet központosította, az összes egészségügyi intézmény a Népjóléti Népbiztosság hatalma alá került. Eközben az Oktatásügyi Népbiztosság az országos szintű egészségügyi-közhigiéniai oktatást koordinálta, amely szintén összecsengett a legrégebbi eugenikai célkitűzésekkel. 1919 kora nyarára viszont már az Országos Egészségügyi Tanács gyakorolta az irányítást, mely elnökevé Madzsar Józsefet nevezték ki, alelnökei pedig az 1914-ben alapított Magyar Fajegészségügyi Bizottságból „átigazolt” immunológus Liebermann Leó és a nemi betegség-specialista Hahn Dezső lettek, de tagja volt például a Népesedéspolitikai Társaságból érkező Korányi Sándor is. A Tanácsban tevékenykedő eugenikusok gyorsan hozzáigazították a fajhigiéniai diskurzust az új ideológiai kontextushoz, és üdvözölték a tanácskormány kezdeményezéseit a lakosság morális és fizikai degenerációjának megállítására. Bizonyos értelemben beteljesült tehát az eugenikai utópia: egy olyan államhatalom diszponált az egészségügyi kérdésekben, amely nyíltan hangoztatta a kollektív érdekek primátusát a privát szférával szemben, és amely tevőlegesen és agresszívan kívánt beavatkozni polgárai életébe. Az eugenikai diskurzus szempontjából mindössze annyi történt, hogy a faj egészsége helyébe a proletariátus egészségének fontossága került, a módszerek viszont ugyanazok maradtak. A történet természetesen nem ér véget ezen a ponton, hiszen a fajhigiénia/eugenika némiképp más körülmények között ugyan, de ugyanolyan fontos része lett a Horthy-rendszer tudományos diskurzusának, mint amilyen a *fin de siècle* évei alatt volt.

Marius Turda munkája átfogó igénnyel, részletekbe menően elemzi a XX. század első két évtizedének eugenikai mozgalmát a Magyar Királyságban. A szerző végig tartja magát a bevezetésben tett ígéretéhez, miszerint a későbbi történések hatásaitól eltekintve, torzításmentesen kívánja bemutatni a magyar fajhigiéniai törekvéseket. A normatív ítélezés teljes háttérbeszorítása azonban súlyos kérdéseket hagy nyitva az olvasóban, melyekre Turda meg sem kísérel válaszolni – ez egyszerre érdeme és hibája a könyvnek. Érdeme, hiszen képesek leszünk saját kontextusában látni a mozgalmat, miközben valamennyire át is vesszük Turda álláspontját arról, hogy a magyar eugenika alapvetően társadalomjobbító törekvések halmaza volt. Súlyosan hiányzik viszont a könyvből annak a reflektálása, hogy a kor tudományos színvonalán mennyire számítottak meggyőzőnek és megalapozottnak az eugenikai elméletek. A szerző gyakorlatilag egyetlen utalást, megjegyzést sem tesz arra vonatkozóan, hogy milyen óriási hiátusok tátongtak a kor öröklésbiológiai, biometriai, biológiai, orvostudományi ismereteiben, és hogy esetenként mennyire verifikálhatatlan és tudománytalan megjegyzésekre ragadtatták

magukat az eugenikusok, például a bűnözési hajlam örökölhetőségével vagy a röntgensugárral végzett sterilizálás kapcsán. Ha Turda releváns tudománytörténeti epizódként kívánja kezelni az eugenikát, akkor mindenképpen kívánatos lett volna az elméletek legalább utalásszerű elhelyezése a kor tudományos értékhierarchiájában. A szerző melegségére legyen mondva, hogy ezt számos korábbi tanulmányában megtette, ha azonban csak ezt a könyvet olvassuk, az a benyomásunk támadhat, hogy a magyar eugenikusok a fejlődésbiológiai ismeretek olyan szintjére jutottak, amikor tudományos diskurzusaikban már evidens módon jelenhetett meg az igény például egész társadalmi csoportok sterilizálására. Mindez természetesen semmit nem von le az abszolút hiánypótló munka értékéből, de jelentősen megnehezíti ezeknek az elméleteknek a historiográfiai értékelését.

HIVATKOZÁSOK

Foucault, M. (2004) *A bolondság története*. Budapest: Atlantisz.

Fülöp Zs. (1911) Az eugenetika követelései és korunk társadalmi viszonyai. *Husadik Század*, 23, 308–19.

MacMaster, N. (2001) *Racism in Europe, 1870–2000*. Hampshire: Palgrave. <https://doi.org/10.1007/978-1-4039-4033-9>

Pick, D. (1993) *Faces of degeneration: a European disorder, 1848–1918*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511558573>

Turda M. (2002) *Contesting national superiority: racial thinking, social darwinism and nationalism in fin-de-siècle Hungary*. PhD disszertáció. Kéziratban. Budapest: CEU, Budapest College.

Zygmunt, B. (1991) *Modernity and ambivalence*. Cambridge: Cambridge Polity Press.